
УДК 811.161.2.282.82-1Шев

Ангеліна Пономаренко

Інститут української мови НАН України, м. Київ,

ЛІНГВОФЕНОМЕН ФУНДАТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ЕСТЕТИКО-СОЦІАЛЬНІ ПРОЕКЦІЇ

У статті розглянуто динаміку двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов через мовосвіт Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна у контексті впливу естетичного канону літературної мови на її соціальну престижність. Зроблено спробу окреслити спільні та відмінні характеристики мовно-реформаторської діяльності українського та російського письменників через призму стратегій мовної поведінки, рецепції фольклорної традиції, мовного середовища, комунікативних проєкцій мови.

Ключові слова: літературна мова, мовотворчість, лінгвофеномен, фундатор національної літературної мови, естетичний канон, соціальна престижність мови.

Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над історією літературної мови. Національна літературна мова — невіддільний складник національної ідентичності. З огляду на це важливо простежити спільність і супротивність, динаміку взаємодоповнення і взаємопоборення двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов: української літературної мови — генієм Тараса Шевченка і російської літературної мови — генієм Олександра Пушкіна. І в українській, і в російській лінгвістиці позиції основоположників (за сучаснішою термінологією — реформаторів) національних літературних мов уже не непорушні: вони хоча й не викликають сумнівів, проте поступово виходять із наукової «моди», їх витісняють інші доміанти. Проте це не применшує значення мовотворчості Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна в історії

© А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2015

національних літературних мов, зокрема потребує осмислення проблема впливу художнього дискурсу на соціальну престижність літературної мови.

Порівняння світоглядних вимірів, творчих практик, художніх модусів Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна було традиційним у радянський час і мало ідеологічне забарвлення. Віддаючи належне талантові Шевченка, автор мав неодмінно наголосити, що Кобзар учився у Пушкіна, у чомусь наслідував його творчу манеру, пор.: «Геніальна словесно-художня майстерність Пушкіна, чистота і висока культура його поетичної мови, його реформаторська діяльність в російській літературній мові були для Шевченка і джерелом натхнення, і, образно кажучи, академією художнього слова, і конкретним зразком — стимулом до дії, до творчої роботи на ґрунті української літературної мови, в сфері її національної структури і специфіки» [1: 23]; «Шевченко, спираючись у своєму глибоко своєрідному мистецтві слова на прогресивні мовні традиції Пушкіна, розвивав свою художньо-словесну творчість у руслі демократизації літературної мови» [20: 52]. А втім, парадоксально, що, попри значну кількість бібліографічних позицій, названа тема лишається однією з малодосліджених і водночас перспективних для історико-культурологічного, типологічно-художнього та власне лінгвістичного зіставлення.

У радянську добу статуси Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна як основоположників національних літературних мов не піддавалися сумніву, але рецептивне, комунікативне і дидактичне наповнення названих статусів посутньо різнилося. Пушкін утверджувався не лише як постать національна, а як явище наднаціональне, планетарно-цивілізаційне, тоді як Шевченка описували в категоріях більш локальних. Не ставимо під сумнів, що український поет добре знав творчість Пушкіна (це підтверджено численними свідченнями сучасників митця) і високо цінував його художні тексти. Але з погляду сучасних інтелектуальних запитів залежність мовотворчості Шевченка від пушкінських мовних традицій не варто абсолютизувати.

Змінилися історичні епохи, проте позиціонування Кобзаря і «солнца русской поэзии» як реформаторів національних літературних мов лишилося незмінним, трансформувалося лише їхнє буття на сторінках наукових праць. С.Я. Єрмоленко зазначає, що «від самого початку свого зародження лінгвошевченкознавство поєднувало дві лінії аналізу Шевченкових текстів: 1) відповідність мови поета літературній нормі української національної мови (праці В.С. Ващенко, П.Д. Тимошенка, М.А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); 2) художньо-естетична майстерність поетової мови (праці Г.А. Левченка, Л.А. Булаховського, Максима Рильського, І.К. Білодіда, З.Т. Франко, В.В. Жайворонка, А.К. Мойсієнка та ін.). Зазвичай названі дві лінії об'єднуються формулою «мова і стиль Шевченка» [11: 3–18].

Серед різних описів мови О. Пушкіна О.Г. Ревзіна [14: 179–187] виокремлює три основні підходи:

— власне лінгвістичний (В.В. Виноградов [5; 6], Г.О. Винокур [7] та ін.); в основу покладено співвідношення загальнонаціонального і художнього;

— культурно-семіотичний (Ю.М. Тинянов, Ю.М. Лотман [12], Б.А. Успенський); мову Пушкіна розглядають на тлі семіотичних суперечок про мову, а також з погляду різних ідеологічних позицій, наявних у культурно-мовній ситуації перших десятиліть ХІХ ст.;

— власне смисловий (Б.М. Гаспаров [9]). Особистість Пушкіна, його життя і творчість розглядаються на основі міфопоетичних сюжетів.

Спільною в цих підходах є орієнтація на культурно-історичний мовний контекст (що було «до» і що стало «після» Пушкіна).

Зробимо спробу схематично окреслити спільні та відмінні риси фундаторів літературних мов, відповідаючи на питання, чому долю української літературної мови визначив мовосвіт Тараса Шевченка, а долю російської літературної мови — мовосвіт Олександра Пушкіна?

Не претендуючи на вичерпність переліку, серед **спільних** характеристик мовно-реформаторської діяльності Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна можна виокремити:

- органічне, вроджене мовне чуття; багато мовних питань їм доводилося «вирішувати вперше, часом інтуїтивно» (П. Гриценко);
- взірцевість мовної норми, репрезентованої в художніх текстах письменників, що засвідчила її динамічну стабільність незалежно від зміни історичних епох;
- загальнонаціональну роль мови письменників;
- відображення в індивідуальній мовотворчості письменників сучасної їм лінгвокультурної ситуації;
- білінгвальність/мультилінгвальність;
- вплив інших мов на мовну практику письменників-мовотворців; естетично виправдане використання іншомовних елементів у художніх текстах;
- багатостильовість;
- історизм; звертання до першоджерел;
- формування індивідуального мовосвіту на перетині різних парадигм — інформаційної, культурно-історичної, художньо-лінгвальної;
- розширення функціональних можливостей мови та ін.

Відмінності спостерігаємо в таких аспектах оприявлення індивідуального мовосвіту фундаторів національних літературних мов:

Стратегія мовної поведінки. Пріоритетність вибору саме російської мови для Пушкіна не була пов'язана із ситуацією протистояння, конфліктності; це була захоплива мандрівка у нововідкритий світ. Для Шевченка простір україномовності був вибором екзистенційного поля конфліктності. При цьому драматична інтенсивність сприйняття рідної мови як простору особистісного вольового вибору у Шевченка не-

зрівнянню вища, ніж у Пушкіна. Часто цитований вислів О. Пушкіна: «Розмовна мова простого народу (який не читає іноземних книжок і, слава богові, не виражає, як ми, своїх думок французькою мовою) варта також найглибших досліджень. ...не зашкодить і нам іноді прислухатись до московських проскурниць. Вони говорять напрочуд чистою і правильною мовою» [13 VI: 348] засвідчує його прагнення до пізнання властивостей «живої» російської мови, але це прагнення митця-дослідника, який хоче вдосконалювати художню майстерність. До речі, українська мова, зокрема в художній практиці Миколи Гоголя, так само візуалізувалася як джерело лексичного урізноманітнення й стильового збагачення російської мови, тобто потрактовувалася як етнографічний «декор», який увиразнював і пропонував нові семантичні пласти для розвитку єдиної «великоруської» літературної мови. Вибираючи українську мову як основний засіб національної самоідентифікації, Шевченко створив ґрунт для багатостильового функціонування української літературної мови.

Відмінність реценції фольклорної традиції. Якщо для Пушкіна цей чинник надзвичайно цікавий, але зовнішній (відомо, що поет ретельно фіксував і вивчав народні пісні та казки, щоб використати потім їх у своїх художніх текстах), то для Шевченка він становить органічне середовище його буття, поза яким він себе не мислить. Кобзар «не стилізував свої твори під фольклор: він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності. Його самобутня творчість органічно зливалася з фольклором як формою національного самовираження» [15: 51].

Усність / писемність. Пушкін орієнтований на книжно-літературні, писемні практики мови, а Шевченко — на усні. Для Пушкіна слово пишеться, а для Шевченка — звучить. О. Пушкін у листі до видавця (1836) зазначає: «Чи може писемна мова бути зовсім схожа на розмовну? Ні, так само, як розмовна мова ніколи не може бути цілком подібною до писемної... Що багатша мова висловами і зворотами, то краща для вправного письменника. Писемна мова пожвавлюється щохвилини висловами, що народжуються в розмові, але вона не має відмовлятися від набутого нею протягом віків. Писати лише мовою розмовною — значить не знати мови» [13 VI: 198–199].

Автографи Шевченка [21] і перші прижиттєві видання творів рясніють численними відмінностями порівняно з сучасною літературною нормою, та й не тільки з сучасною. Мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, словоформ (*мені, міні, міні* тощо), не кажучи вже про пунктуаційні норми. Цілісне оформлення окремих слів, особливо часток, прислівників, було для поета правописною проблемою. Можемо припустити, що Тарас Шевченко мовну норму інтуїтивно «відчував», але вагався в тому, як її відобразити графічно.

Поезія / проза. Для Пушкіна поетична і прозова практики транскрибуються в два рівновеликі дискурси, тоді як для Шевченка дискурс

поетичний є засадничо визначальним, а дискурс прозовий — безсумнівно, підрядним. В.М. Русанівський зауважив, що окремі тематично схожі поезії українського і російського геніїв («Сон», «Вольность», «Деревня»), в яких навіть використано однакову лексику, вияскравлюються у Пушкіна в монументальному зображенні без розробки деталей, а Шевченко з окремих деталей складає монументальне панно [15: 108].

Поезія й проза (повісті й щоденник) у Шевченка постають як органічне поєднання почуттєвої (поезія) і тематично-зображальної, фактографічно-інформаційної функції мови (проза). Ставлення до російських повістей Т. Шевченка у науковців неоднозначне, але ці художні тексти належать перу українського генія і стали «епізодом у розвитку російської літератури». Для історії російської літературної мови вони цікаві насамперед тим, що в них відбиті не лише актуальні на той час мовні норми, а й російський діалектний матеріал.

Білінгвізм. Французько-російський білінгвізм Пушкіна був елементом культурної моди, зумовленої процесом європеїзації російського дворянства першої половини ХІХ ст., а українсько-російський білінгвізм Шевченка був вибором неминучої стратегії виживання. У тогочасному дворянському товаристві панував штучний французько-російський салонно-будуарний жаргон [2; 8]. А Пушкін, «сприяючи зміцненню форм європейського мислення, у той же час долає вузькість великосвітського жаргону і зближує літературну мову з різними національно-побутовими стихіями» [6: 317].

Мовне середовище. Петербург для Пушкіна — це всеохопна просторинь світової культури, органічне мовне середовище поета великої держави. Комунікативний простір Північної Пальмири був поєднаний з європейськими матрицями, мовна акустика там була зовсім інша. «Петропольський лабіринт», як назве його пізніше Шевченко у майже передсмертному своєму вірші «Кума моя і я», пульсував історичними альтернативами і визначив стратегії мовної поведінки українського поета. Французька мова Шевченкові була потрібна насамперед для того, щоб прилучитися до здобутків західноєвропейської культури, а не як засіб ухилення до вищих соціальних верств. Вживання в російських повістях та листах італійських слів свідчить про те, що Кобзар засвоїв правила італійської граматики (утворення ступенів порівняння прислівників, форм однини і множини тощо). Завдяки знайомству з К. Брюлловим і В. Штернбергом поет бував у петербурзьких німецьких родин, тому міг розмовляти німецькою принаймні на побутові теми, досить вправно користувався німецькою графікою при передаванні у своїх творах формул мовного етикету, уривків із німецьких пісень. Аналіз біографічних відомостей та мовної тканини художніх текстів Шевченка засвідчив адаптування поета до мовного середовища тогочасного Петербурга з виразною прагматичною настановою на задоволення власних комунікативних потреб у здобутті освіти, художній та образотворчій практиці [18: 3–11].

Комунікативна проекція мови. Для Пушкіна «речь — державный глагол», а для Шевченка мова — це насамперед розмова з людиною. «Розмова — визначальний мотив мовомислення поета. ...поет, пишучи, насамперед розмовляв з народом» (С. Єрмоленко), нагадуючи йому про національну історію й гідність. Яскравим прикладом «державного глагола» є поема О. Пушкіна «Мідний вершник», у якій постала ода Петербургові й Петрові І. Щоправда, поет відчуває гостру колізію між інтересом держави й інтересом звичайної людини: «мідний вершник» готовий розтоптати «маленьку людину».

Цитати. У Пушкіна значна кількість цитат про мову і стиль, вжитих у різних типах текстів з чіткою прагматично-дидактичною настановою; наприклад: «Справжній смак полягає не в бездумному запереченні якогось слова, якогось звороту, а у відчутті відповідності й доцільності» (1827), «Грамматика не диктує законів мові, а витлумачує і стверджує її звичаї» (1833).

У Шевченка цитати про слово (мову) — це невіддільні елементи його художнього мовосвіту, в якому наскрізним є мотив збереження мовної самобутності української нації: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди...» [22]. Йшлося не про стильові нюанси різних мовних форм, а про утвердження української національної мови в її культуротворчій, літературно-нормативній функції, пор.: «Найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася в творчості Тараса Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальноновизнаній нормі» [23: 32]. П.Д. Тимошенко зауважував: «Т. Шевченко не залишив висловлювань про те, якою повинна бути українська літературна мова, якими шляхами вона мусить розвиватися» [19: 188], але його мовна практика визначила цей шлях.

Причиною того, що саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, С. Єрмоленко вважає суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, а також досконалу естетичну мовну форму, що не втратила свого впливу на читачів упродовж століть. Глибока й органічна соціальна спрямованість Шевченкових текстів випросторилась у соціальну престижність новоствореної української літературної мови. «Мовотворчість Шевченка від середини ХІХ ст. справедливо оцінювали як своєрідний рубікон у розвитку української літературної мови, формуванні її нової якості та нового простору функціонування. Після «Кобзаря» 1840 р. повернення до попередньої мовно-літературної практики не віталось, виглядало анахронізмом» [19: 5].

Шевченко і Пушкін стали творцями літературних мов як цілісних практик вибору власної національної ідентичності. Для Пушкіна це було заглиблення художньої мовотворчості в народно-розмовну стихію, для Шевченка — відстоювання української мови в художній творчості як засобу національного самоствердження («Я на сторожі коло їх

поставлю слово», «Щоб наше слово не пропало...»). Україномовність для Шевченка — це завжди екзистенційний вибір. Українська мова Шевченкового часу стала маркером нон-конформізму.

Становлення української і російської літературних мов як історичний процес відбувалося шляхом акумулювання творчих зусиль, спрямованих як на еволюцію внутрішніх культурних ресурсів мов, так і на інтегрування із загальноєвропейським мовно-культурним процесом. Нині доведено, що і Шевченко, і Пушкін зовсім не були першими, хто ввів живу мову свого народу в реєстри красного письма. Важко не погодитися з думкою Б.М. Гаспарова, що «в цьому поступальному русі Пушкіну належить важлива, але не виняткова — і, може бути, навіть не найбільша — роль. Але якісного ефекту синтезувального стрибка, який відкрив нові можливості і нові шляхи розвитку, було досягнуто в його епоху; і епіцентром, фокусом цього процесу послужила пушкінська творчість і творча особистість поета у символічному її значенні» [9: 332]. Саме поетична творчість Шевченка стала символом національної літературної мови. Цей ефект був об'єктивований у мовно-культурній свідомості в образі «універсально-всепроникного, протейстичного генія» — «...з'явився високий майстер, що, як господар, з'єднав усе краще, все життєздатне...» [1]. Культивування літературного стандарту нині не можна уявити без осмислення мовосвіту фундаторів національних літературних мов. Саме осмислення, а не міфологізування. Для створення цілісного уявлення про лінгвофеномен фундатора національної літературної мови, на нашу думку, варто брати до уваги ступінь естетизації його мовної практики у національній мові, проєктований на соціальну престижність.

1. Білодід І.К. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1964. — 135 с.
2. Блинохватова В.М. Русско-французский билингвизм российского дворянства первой половины XIX века: На материале писем : Дисс. ...канд. филол. наук : 10.02.19. — Ставрополь, 2005. — 179 с.
3. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. — К.: Изд-во КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1957. — 492 с.
4. Булаховский Л.А. Художественный язык А.С. Пушкина. — К.: Рад. школа, 1947. — 32 с.
5. Виноградов В.В. Стиль Пушкина. — М.: ОГИЗ, 1941. — 619 с.
6. Виноградов В.В. Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. — М.—Л.: Academia, 1935. — 457 с.
7. Винокур Г.О. Пушкин и русский язык // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1959. — С. 189–206.
8. Гак В. Г. Язык Пушкина и французский язык // Вопросы языкознания. — 2000. — № 2. — С. 79–89.
9. Гаспаров Б.М. Поэтический язык Пушкина как факт истории русского литературного языка. — СПб.: Академический проект, 1999. — 400 с.
10. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: ВД «КМА», 2008. — 718 с.
11. Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка // Українська мова. — 2014. — №2. — С. 3–18.
12. Лотман Ю.М. Пушкин: Биография писателя. Статьи и заметки. — СПб., 1995.
13. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. — М., 1962.

14. *Ревзина О.Г.* Язык и время в пушкинском поэтическом контексте // Пушкин и поэтический язык XX века: Сборник статей, посвященный 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина. — М.: Наука, 1999. — С. 179–187.
15. *Русанівський В.М.* У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). — К.: Наук. думка, 2002. — 240 с.
16. Словарь языка Пушкина: в 4 т. / Отв. ред. акад. АН СССР В. В. Виноградов. — 2-е изд., доп. / Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — М.: Азбуковник, 2000.
17. Словник мови Шевченка: В 2 т. / Редкол. В.С. Ващенко та ін. — К.: Наук. думка, 1964.
18. *Ткаченко О.* Шевченко і мови: ерудиція і творчість / О. Ткаченко // Слово і час : наук.-теорет. журн. — 2014. — № 8. — С. 3–11.
19. *Тимошенко П.Д.* Студії над мовою Тараса Шевченка. — К.: КММ, 2013. — 224 с.
20. *Черторизька Т.К.* Пушкінські традиції у мовній творчості Т.Г. Шевченка (на матеріалі російських творів поета) // Мовознавство. — 1974. — №5. — С. 44–52.
21. *Шевченко Т.* Три літа. Автографи поезій 1843–1845 років. — К.: Наук. думка, 1966.
22. *Шевченко Т.* Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // Режим доступу: <http://litorus.org.ua/shevchenko/shev507.htm>
23. *Єрмоленко С.Я.* Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців // Літературна норма і мовна практика. — Ніжин, 2013. — С. 31–41.

Статтю отримано 17.03.2015

Angelina Ponomarenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LINGUISTIC PHENOMENON OF A FOUNDER OF THE NATIONAL LITERARY LANGUAGE: THE AESTHETIC-SOCIAL PROJECTIONS

The article considers the dynamics of two discursive practices of creation of the Slavic literary languages through Taras Shevchenko's and Alexander Pushkin's linguistic world (movosvit) in the context of the impact of the aesthetic Canon of the literary language in its social prestige. An attempt was made to identify the common and distinctive characteristics of the cultural-reform efforts of the Ukrainian and Russian writers through the lens of the strategies of the speech behavior and the folk traditions reception such as the language environment and the communicative language mapping.

Key words: literary language, linguistic world (movosvit), linguistic phenomenon, founder of the national literary language, the aesthetic canon, the social prestige of the language.